

եւ զիտել ի սրտի՝ թէ զինչ աղօթեն. եւ ի սկզբանէ պատարագին մինչեւ ի վախճան ցընթերցումն, «Իբրեւ ճաշեցին» աւետարանին, անդադար եւ անմիջոց հեղուին արտասուել ի մէջ եկեղեցւոյն իբրեւ զբոլորումն աղբեր: Եւ զինի պատարագին, ոչ վաղվաղակի առնուին կերակուր, այլ յեւանելն յեկեղեցւոյն լռելեայն ընթանային իւրաքանչիւր ոք ի խողան իւր, զի զընկալեալ շնորհսն եւ զուսաւորութիւն մտացն՝ զոր ընկալան ի սուրբ պատարագէն, մի գուցէ, փարատեսցի ի մտաց նոցա, եւ անդ եւս ի խցին ժամ մի առանձին աղօթիւք անցուցանէին մինչեւ հանդարտէր բորբոքումն սրտից նոցա. եւ յորժամ հարկանէին զկոչնակ սեղանոյն՝ ապա ամենեքեան ժողովէին ի սեղանատունն՝ եւ միահաղոյն նստէին ի սեղանն՝ եւ ուտէին լռելեայն, եւ յօրն միանգամ առնուին կերակուր՝ ի բոլոր տարի. եւ յուտելն զկերակուրն սահմանեցին զիւրս ընթեռնուլ, զի որպէս քիմք զհամա ճաշակեն, սոյնպէս եւ միտք զբանս Աստուծոյ քննեսցեն:

Արդ այս յայտնի կարգ եւ սահմանք նոցա, զոր վերոյսացեալ վարդապետքն սահմանեցին երկոքին արամբքս, իսկ զծածուկ առաքինութիւնս նոցա՝ զոր ունէին, նա միայն, զիտէ, որ քննէ զսիրտս եւ զերկամունս որդւոց մարդկան: Քանզի ամենեքեան զարդարեալք էին զանազան առաքինութեամբք, ոմանք ոտանակացութեամբ, ոմանք պահոց պնդութեամբ, ոմանք արթնակացութեամբ, ոմանք արտասուահեղութեամբ, ոմանք լռակացութեամբ, ոմանք հիւանդաց սպասաւորութեամբ, ոմանք այլ կերպիւք մինչ զի ամենեքեան արժանացեալք էին շնորհաց սրբոյ հոգւոյն, առ որ հաճոյ լինէր սրբանուէր աղօթք նոցա»:

Այս տեղեկութիւնից երեւում է թէ օրւայ մէկ մասը ժամերգութեան էր նուիրում անապատականը, բայց եւ ունէր իր յատուկ առաքինութիւնը, զ. օ. չքնել, չարուհակ պատ պահել, չարուհակ կանգնած լինել, որոնք մարմնական կարողութիւնից վեր են եւ հոգու ոյժը, պողպատէ կամքը միայն կարող են յաղթահարել այդ ամէնուն:

Այս տեսակէտից անապատականները յիշաւի զարմանալի հոգեկան ոյժ են ունեցել, եղել են հոգեկան հետաքրքիր ընդունակութիւնների տէր, ի հարկէ ոչ բոլորը եւ կարողացել են այսպիսով ազդել ժողովրդի վրայ: Անապատն այս տեսակէտից բարոյա-

կան զգաստացման խոշոր նշանակութիւն է ունեցել ժողովրդի վրայ եւ հետեւ է պահել զեղծումներից: Հասարակական զարգացման խնդրում անապատի դերը ուշադրաւ է, քանի որ անապատի այցելու ուխտաւոր ժողովուրդը ճգնաւորի կենցաղի մասի լսելով, կամ աչքով տեսնելով, մի կողմից զատուում էր իւր հաճոյքներից եւ միւս կողմից հասարակական կարեկցութեան, բարեգործութեան էր հետեւում իւր հոգու փրկութեանը հասնելու: Անապատը մեր ժողովուրդի բարոյական զարգացման խոշոր ազդակն է եղել:

(Շարունակելի.)

ԳԻՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՄՊՈԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԵՊԻԻ ՔԵՕՍԻԻՐՃԵԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

(Շարունակութիւն.)

ՏՈՂ 51. «Բայց գոյ քիլիսա մի յոյն՝ Այս յոյն Եկեղեցին կանգուն է այսօր ալ եւ կը գտնուի Խասգիւղի արեւելեան ծովեզրը, այս եկեղեցւոյն բակին մէջ կան Հայ Արձանագրութիւններով տապանաքարեր, որոնք Հայ-Հոռոմներու կը վերաբերին եւ կը կրեն անցեալ դարու թուականներ:

ՏՈՂ 92. «Դասըմ՝ Կաշան» 2օր մի է այս Բերայի Հարաւ Արեւմուտքը եւ Խասգիւղի բլրակին արեւելեան կողքը: Այս ձորին բարձունքն է՝ 93օր տողին մէջ յիշուած Գուլագարդ (ունկնատ) կոչուած տեղը, ուր կը գտնուէր Հայ բնակչութիւնը իր Եկեղեցիով, դպրոցով եւ կը ճանցուի Դասըմ Փաշայի թաղ անունով:

Հայերը այս տեղ՝ ըստ Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեանի, հազիւ 18օր դարու վերջերը սկսած են հաստատուիլ: Անոնք մեծ մասամբ աղքատ մարդիկ էին, աշխատաւոր արքունի նաւարանին (թերսհանէ) մէջ, որ մօտ էր. թուով ալ շատ քիչ էին եւ են ցայսօր:

Այս թաղին մէջ Հայերը առաջին անգամ 1810 Սեպտեմբեր 29ին ունեցած են փաթրիկ

մատուռ մը¹, որ շինուած է՝ ջանիւ եւ վերսկացուածեամբ Տօնիկ Ամիրայի եւ նուիրուած «սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին», ինչպէս կը գրէ Սարգիս Գպիր իւր Պոլսական ձեռագիր Տեղագրութեան մէջ: 1823ին այս մատուռը կ'ընդարձակուի, բայց երկու տարի հաջորդաբար, 1825ին կը քանդուի տեղացի բարբարոս Տաճիկներէ, թուրք կնոջ մը ստապատիր կերպով յարուցած հողային վէճի մը աղագաւ²:

Քառորդ դարու չափ քանդուած կը մնայ եւ 1854ին Միսաք Ամիրայ կառավարական հրաման ձեռք բերելով եւ մասնաւորներէ նպաստներ հաւաքելով կը սկսի զայն վերաշինել, բայց հաջորդ թէ հիմերը հողէն դուրս հանել կուտայ, կ'ընդհատէ շինութիւնը³:

1857ին է՝ Սերոբեան Յակոբոս Պատրիարքի օրով, որ այս բազմաչարքար Եկեղեցին բախտ կ'ունենայ վերջապէս արժանանալ իւր շինութեանը լրումին, շնորհիւ Ժողովրդային հանգանականութեան, որուն գլուխ կը կանգնի արքունի հացարարապետ (էքմէքճի պաշի) Նորատունկեան Յակոբ աղա⁴. հօրեղբայր նախկին նախարար Տիար Գաբրիէլ Նորատունկեանի եւ մեծ հայր՝ Միքայէլ, Հրանտ եւ Ներսէս Նորատունկեան ազգասէր երիտասարդներուն:

Ս. Յակոբ իր շինութեան արձանագրութիւնը չունի, միակ յիշատակութիւնը այս մասին է այն՝ որ կը կարդացուի Եկեղեցւոյն արտաքին երկու դուռներուն վրայ, զորս շինել տուած են Հայ ձկնորսները թաղին. այդ յիշատակութիւնը երկու անգամ փորագրուած, է հետեւեալը չորս տող բոլորագիր.

«Սոյն գեղեցկաշէն դուռս ընծայեցաւ նորաշէն Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն ի բարեպաշտ ձկնորս եղբարց, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն իւրեանց,
1857 Դեկտեմբ. 1»:

Գասըմ ֓աշայի Ս. Յակոբը շատ սիրուն ու կոկիկ ճարտարապետութեամբ շինուած Եկեղեցի մ'է. բայց Ժամանակի ընթացքին բաւական հինցած ըլլալուն, 1902ին լաւ նորոգութիւն մը

կրեց շնորհիւ Միհրան Սմբատեանի, որդի Մայր Եկեղեցւոյ վերջին փառաւոր նորոգութիւնը կատարող Սմբատեան Մանուկ Աղայի:

Գասըմ ֓աշայի Եկեղեցւոյն ալ կողմի պարտեղը թաղուած է 1896 Յունուարին՝ Նորատունկեան Յակոբ, որ 1857ի շինութիւնը գլուխ հանողն էր եւ որ նոյն տարին իր եղբայրներուն հետ ալ շինած էր Գարթալի Ս. Նշան Եկեղեցին¹:

Եկեղեցւոյն դէմը հաստատուած է նախ 1859ին Ս. Մեսրոպեան անուն երկսեռ Նախարարան մը փայտաշէն, որ թէեւ 1896ի պոլսական հայաջարդի աղէտներէն թաղին կրած մեծամեծ վնասներուն պատճառաւ փակուեցաւ, բայց յետոյ վերաբացուեցաւ ու կը շարունակուի: Զետեղ պէյ Մէրհամէթեան 1907ին գեղեցկապէս նորոգեց ու ներկեց այդ դպրոցը:

Գասըմ ֓աշայ այժմ Հայ բնակչութիւն չունի, զի 1921ին սոսկալի հրդեհ մը ամբողջ թաղը այրեց մոխիր դարձուց, ինչպէս նաեւ Ս. Յակոբ եկեղեցին որ 1926ին կառավարութեան հրամանաւ բոլորովին վար առնուեցաւ:

Այդ միջոցին էր որ յանկարծ երեւան ելաւ Յակոբ Նորատունկեանի գերեզմանը, ուրկէ հանգուցելոյն ոսկորները փոխադրուեցան Շիշլիի Ազգ. Գերեզմանատունը:

* * *

ՏՈՂ 96. «Աստ ուշիմ՝ արեւելեան՝ նուիրակացն եղեալ գերեզման», Շատ եւ շատ հաւանական է, որ այս տողին մէջ յիշուած արեւելեան նուիրակները Հայեր էին, որոնք կ'ամբաստանուէին (տող 97-րդ) իբրեւ փող տանող յաճեմնտան. Իջմիածինէն նուիրահաւաքութեան համար Պոլիս ղեկուած եպիսկոպոսներ կամ վարդապետներ էին անոնք անկասկած, քանի որ Իջմիածինն ալ այն ատենները գեռ մաս կը կազմէր Աճեմնտանի կամ Պարսկաստանի:

Ըստ այսմ՝ հետաքրքրական է գիտնալ, թէ որ նուիրակներն էին Թէրսնանէի զընտանին մէջ թաղուածները:

1503ին եւ Հայոց ԸԾԻԹ թուին Կ. Պոլսոյ մէջ նահատակուած են Յովհաննէս, Գաւրիթ եւ Սարգիս անունով Իջմիածնի երեք նուիրակներ, ինչպէս կ'ուսանինք Հ. Ղ. Ալիշանի «Կամենից» գործէն, որ կը գրէ՝

¹ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1900, էջ 172:

¹ Պարթ. Հայոց Ա. Պերպերեան, Հ. Պոլիս 1821, էջ 64 եւ 449—450: Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1900, էջ 163. 1901, էջ 175. 1909, էջ 64:

² Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1900, էջ 163 եւ 1909, էջ 65:

³ Անդ. 1900, էջ 163 եւ 1901, էջ 244:

⁴ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1900, էջ 163 եւ 1901, էջ 244:

“1503 թվ. ԶԾԲ. Աստուծոյն՝ զՏէր Յովհաննէն, զտէր Դաւիթն, զտէր Սարգիսն՝ որք էին յԷջմիածնայ նվիրակք, նահատակեցան, մատնելով ի ձեռս... եւ վասն անմեղութեան նոցա ի յերկնից մեծապէս լոյսն ճառագայթեց ի վերայ մարմնոյ նոցա, զոր Տէր Աստուած տալէ մեզ ամենցուն զնոյն մասն եւ բաժին՝ զոր նոքա ընկալան ի Տեառնէն”¹։

Երեմիա 2էլէպիի գրեթէ լուռ կերպով եւ անցողակի յիշատակած նուիրակներու գերեզմաններն անպատճառ կը վերաբերէին սոյն երեք նահատակներուն, որոնց վրայ 1869 ի “Արարատ” ամսագրի 223—225 էջերուն մէջ Յովհաննէս Երէցի մը կողմէ շարադրուած եւ “Տաղ վասն Ս. Էջմիածնայ նուիրակներու գլխատման” վերնագրով երկար Երգ մը հրատարակուած է։ Այս Երգը՝ որ ամբողջութեամբ արտատպուած է նաեւ “Հայոց նոր վկայները” հրատարակութեան մէջ², կ’աւանդէ, թէ այս երեք նուիրակներու նահատակութիւնը տեղի ունեցած է 1506³ Հոկտեմբերի 17 ին շաբաթ օրը. թէ՛ անոնց երկուքը՝ Յովհաննէս եւ Սարգիս, Եպիսկոպոս էին, եւ Դաւիթ Կոյս Աբեղայ։ Ինչպէս կ’երեւի, Երգիս շարադրիչը, տխուր պատահարը Կամենից ի յիշած թուականէն երեք տարի յետոյ կը դնէ, բայց սխալ համարելու չենք զայն. առաջին թուականը գուցէ նուիրակներուն Պոլիս գալու ժամանակն է, իսկ երկրորդը՝ անպայման անոնց գլխատման օրն է, որովհետեւ Յովհաննէս Երէց երբ իւր տաղը կը վերջացնէ, կը գրէ՝

“Այս գործեցաւ ի մեծ թուական,
Ինքն հարիւր թիւն էր լրման,
Յիսուն եւ հինգ թիւ յաւելեան,
Հոկտեմբերի եօթնեւտասեան”

(900 + 55 = 955 + 551 = 1506)։

Տաղերգուն սոյն թուականը կը գրէ նաեւ իւր Երգին սկիզբը ու կըսէ՝

“Ինքն հարիւր Հայոց թուական,
Յիսուն եւ հինգ թիւ աւելեան,
Յէջմիածնէն նուիրակք եկան,
Բոլոր աշխարհս Հոռոմոց տան։

¹ Կամենից, Տարեգիրք Հայոց, Վենետիկ 1896, էջ 16։

² Հայոց նոր վկայները, Կազմեցին Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան, Վաղարշապատ 1902, Հատոր Բ, էջ 17—22։

³ Այս թուականը Աստուածատուր Եպ. իւր 1890 ին երեսօտեմի մէջ հրատարակած Պատմ. Ս. Երեսօտեմի գործին Ա. Հատոր, 257-րդ էջին վրայ 1508 ի կը փոխէ. բայց կարծեմ թէ սխալած է 8 թիւը 6 ի տեղ առնելով։

Յոլով մեռոն կայ ընդ ինքեան,
Մեծ նամակով եւ օրհնութեամբ,
Եկեալ հասին Բիւզանդեան,
Որ է Ստամպոլ սրբոց կայան։”

Այս տողերը կարգացող մը առաջին պահուն այնպէս պիտի ընդունի թէ նուիրակները 1506 ին է որ Պոլիս եկած են եւ նոյն տարին ալ գլխատուած, եւ իրօք ալ անկարելի բան մը չէ՛ այլ սակայն՝ երբ Յովհաննէս Երէցի Երգը ամբողջ կարգանք, կը տեսնանք որ նուիրակները Պոլիս գալերնուն վերջը կը ճամբորդեն Կաֆա, Սուչովա, Իլով, յետոյ դարձեալ Կաֆա, եւ ապա վերստին Պոլիս կը դառնան. եւ այսչափ մեծ ճամբորդութիւն մը՝ յայտնի է որ 16⁷⁷ դարու սկիզբը կարելի չէր կարճ ժամանակի մը մէջ ընել. ուստի՝ առանց վերապահութեան կրնանք ընդունիլ, թէ Էջմիածնի նուիրակները իրենց նահատակութեան տարիէն շատ առաջ եկած էին Պոլիս։

Յովհաննէս Երէցի Երգը՝ հակառակ իւր երկարութեան նահատակուած նուիրակներու մասին կենսագրական ծանօթութիւններ շատ չի տար, եւ կը բաւականանայ անոնց վրայ գրելով՝ հետեւեալ գովաբանութիւնը, թէ՛

“Ով որ տեսաւ զնոսա լրման,
Իբր ըզհրեշտակ ընդունեցան.
Մեծն Յօհաննէս՝ սրբոց նրման
Եպիսկոպոս ազնուական։

Վանք անապատը ուրախացան,
Յորժամ տեսին ըզերեսեան,
Ըզտէր Սարգիս Եպիսկոպոսն,
Եւ ըզԴաւիթ Կոյս աբեղայն։

Անուանք նոցա համբաւեցան,
Սուրբք օրհնութիւնք որ կարդացան,
Եկեղեցիք բերկրեալք ցրնծան,
Եւ ժողովուրդս որ օրհնեցան։”

Սոյն տողերէն յետոյ, անոնց Կ. Պոլսէն գէպի Կաֆա, Սուչովա, Իլով կատարած ճամբորդութիւնը եւ նորէն Պոլիս վերադառնալը պատմելով, կ’ըսէ թէ Ստամպոլիք անոնց վերադարձը ողջունեցին մեծ խանդավառութեամբ եւ չուզեցին որ Էջմիածին երթային, առարկելով թէ Կաթողիկոսը վախճանած է.

Անդ ժողովուրդք ժողովեցան,
Եւ ասացին ամենեքեան,
Թէ՛ Մի՛ երթայք դուք միաբան՝
Կաթողիկոսն եղեալ վախճան։”

Նուիրակները կ'անսան ժողովուրդի փա-
փաքին, եւ իրենց մէջէն Դաւիթ Աբեղայն ճամ-
բայ կը հանեն, որպէս զի երթայ Էջմիածնի վի-
ճակը տեղւոյն վրայ քննելու: Դաւիթ հազիւ
Ամասիա կը հասնի կը ձերբակալուի իրերեւ լրտես,
բանտ կը նետուի եւ չարաչար տանջանքներէ յե-
տոյ շղթայակապ կը բերեն ի մեծ տիպան այս-
ինքն Կ. Պոլիս: Այս տեղ Յովհաննէս եւ Սար-
գիս Եպիսկոպոսներն ալ ձերբակալուելով կ'ա-
ռաջնորդուին բանտ եւ տասնեւհինգ օրի չափա-
մենակերպ չարչարանքներու ենթակայ ըլլալէ ու
կողոպտուելէ յետոյ կը գլխատուին, եւ երեք օր
անթաղ կը մնան.

«Յովհաննու պէս գրլիատեցան,
Կամ՝ Յակոբու առաքելեան,
Որ է մարմինն ի ըսպանման,
Զառուրս երրորդ անթաղ մընան:

Սրբազոց մարմինքն որ հոն կեցան,
Ոչ յերեսներն թարշամեցան,
Հոյսն էր իջեալ աստղանման,
Զայն լոյս տեսեալ շատ մըսըլման: 7

Երեք օր վերջը հրաման կ'ելլայ զանոնք
թաղելու եւ բոլոր եկեղեցականները ժողովուրդ
մեծահասակէն յուղարկաւորութեամբ երեքը մէկ
կը հանգչեցնեն մէկ տապանի մէջ:

« Իսկ վարդապետը ժողովեցան,
Եպիսկոպոսը հաւաքեցան,
Եւ կրօնաւորք շատ միաբան,
Սրբոց թաղումն գումարեցան:

Երեք մանկանց սրբոց նրման,
Երեքըն մի տապան եղան,
Արժանացան սուրբ հանգրստեան,
Դուք այլ կացէք ուրախութեան:»

Յովհաննէս Երեց կրսէ թէ իւր Երգը նուիրակներուն նահատակուած օրը գրի առած է.

«Նըրիրկերուն օր կատարման,
Սակաւ բաներս որ գրեցան.»

Բայց չի յայտնիր անոնց ո՞ր թաղուած
 Ըլլալը. եւ Երեմիա Զէլէպիի՝ «Աստ ուշիմ՝ ա-
 րեւելեան նուիրակացն եղեալ գերեզմանն»
 ասութիւնը մեզ ենթադրել կու տայ թէ այդ
 նահատակուած հայ եկեղեցականներու «գիրո՞ր
 եղած է ի Պէկկիկ կոչեայն գրնտան:

* * *

Սոյն եկեղեցական նուիրակներու նահա-
տակութեան միջոցին Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք
էր՝ Կարապետ Ա., որ պաշտօնավարած է՝ 1489—
1509: Իսկ Օսմանեան Գահակալը՝ Սուլթան
Պայազիտ Բ., որ տիրած է 1481—1512, եւ
ինք էր՝ որ կատարուած մարտիրոսութեան հրա-
մանը ըրած էր, ինչպէս կը գրէ Յովհաննէս Երէց
ըսելով՝

«Անտի եղեալ Խոնարհար (Թագաւոր)
մըտան,
Նա էր սուցեալ զիժար հրաման.»

Հին Սուլթաններու մէջ միայն ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտը Հայերու բարեկամ եւ սիրող եղած է, միւսները մին քան զմիւսը գերազանցօրէն անգութ — անողորմ գտուած են: Սուլթան Պայազդիտի յաջորդը՝ Եափուզ Սուլթան Սէլիմ Ա.ն էր, որ 1514ի ատենները Դաւրէժ քաղաքին վրայ յարձակելով, այնտեղացի Հայերը խժոժաւար սպաննած, թալած ու երամ երամ մինչեւ Պոլիս քշած է անոնցմէ շատեր¹: Այս Սուլթանին որդին եւ յաջորդը եղող Սուլթան Սուլէյման առաջինն էր՝ որ դէպի 1534ին Կ. Պոլսոյ մէջ կատարել տուած է այն խուժոված ու զարհուրելի Մանկաժողովը, որ յոյն մանաւանդ Հայ ժողովուրդի մատաղ ու նորածիլ սերունդը բռնութեամբ յափշտակած է ծնողական գիրկէն եւ տարած, եւ որուն վրայ այն ատեն թագէտս վարդապետ Սեբաստացի մը գրած է եղեր ըստ ջամէ չեանի «ողբական ըանս ոտանաւորաց²», Նոյն Սուլթանը 1543ին երկրորդ Մանկաժողով մ'ալ ընել տուած է այնչափ աղետալի կերպով Հայոց համար, որ Մաղաթիս Դերձնացի ազգասէր եւ բանիբուն վարդապետը կ'ելլայ անձամբ կ'երթայ Սուլթանին ոտքը կ'իյնայ ու մեծ աղաչանքներով հազիւ կը յաջողի զարհուրելի ջաշանքներով հազիւ կը յաջողի զարհուրելի մանկակոտորածը կասեցնել տալ³:

* * *

Սուլթաններու խժդժութեան ակտը երբեքն ալ զժբախտաբար մեր Պատրիարքներէն մէկ քանին վարակած է. այսպէս՝ 1714—1715 Վ. Պոլսոյ Յովհաննէս Գանձակեցի Պատրիարքը բռնուած է այդ Հիւանդութեան նոպայէն, եւ կատղած՝ արդունի Նաւարանին մէջ յատուկ բողոքագրով բանտարկել տուած է ֆռանկացած ըլլալու ամբաստանութեամբ, Մեկքոն Եպիսկո-

1 2-րդ-ը պարտ. Հայոց, Հատոր Գ, էջ 511:

2. 513 514

3 Զմէլեան, Հասար Գ, էջ 513:

պոս Մամոյ, Յոհան Եպիսկոպոս, Յովսէփ վարդապետ, Տէր Աստուածատուր, Տրապիզոնի Առաջնորդ Աբրահամ Եպիսկոպոս, Թոխագի Առաջնորդ Գրիգոր վարդապետ, եւ քանի մըն ալ ուրիշ քահանաներ ու աշխարհականներ, որոնք երկար տարիներ տաժանակիր աշխատութիւններու մէջ հալումաշուկով՝ իրենց մահը գտած են այն տեղ, եւ միայն Յոհան Եպիսկոպոս, Գրիգոր վարդապետ ու մէկ քանի ուրիշներ կրցած են հրաշքով ազատիլ յետոյ¹:

ՏՈՂ 100: «Ուր ժամը աղօթից շինեալ՝ փայլանից սիրովանք այն միայն:» Մխիթարական է գոնէ գիտնալ, որ արքունի նաւարանին մէջ արգելափակ գերիները (փայլան) իրենց հոգեւոր պէտքերէն զուրկ չեն եղած եւ ունեցած են առանձին ժամեր (մատուռ) աղօթքի համար: Ըստ այսմ՝ կրնանք ենթադրել, թէ հայկական աղօթատեղի ալ կար հոն, քանի որ, ինչպէս նախապէս տեսանք (Գլուխ Գ, տող 173), նաւարանի տաժանակիր աշխատութիւններուն դատապարտուած դժբախտներուն մէջ կը գտնուէին հայեր ալ թուով քսանեւհինգ, եւ գոցէ աւելի, զորս 1649ին Երեմիա Չէլպիի խնդրանքով (Գլուխ Գ, տող 178) կ'ազատեն մեծազդեցիկ Ամթեցի խոճա Երեմիա եւ որդին Մաղաքիա Չէլպի:

Երեմիա Չէլպի որոշ կերպով չի յայտնէր զընտանի Հայ Աղօթատեղին, բայց կարելի է զայն հետեւցնել ժամը յոգնական բառէն:

Երեմիա վերջ Կ. Պոլսոյ վրայ գրող ուրիշ Հայեր, ինչպէս Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան եւ Հ. Ղուկաս Ինձիճեան, յիշատակութիւն մը չեն ըներ բնաւ թիարանի Հայ մատուռի մասին, գուցէ քանդուած էր 17—18^{րդ} դարու մէջ, որովհետեւ ապագայ պատմութենէ կ'ուսանինք՝ թէ 19^{րդ} դարու առաջին կեսին Տաճիկ Տէրութիւնը կամք կ'ունենայ հաստատել հոն (հայ բանտարկեալներուն շատնալէն արդեօք) (հայ մատուռ մը, եւ այս նպատակաւ չորս որմերէ միայն բաղկացած եւ առաստաղով մը գոցուած փոքրիկ շէնք մը կառուցանելով կը յանձնէ Ալ-գին². բայց շատ անյարմար էր այն եկեղեցական արարողութեան եւնաեւ կիսաւարտ, ուստի Պէզ-ճեան Յարութիւն Ամիրայ իւր քսակէն կը հոգայ առ այդ հարկ եղած բոլոր ծախքերը, աւարտել

կու տայ շինութիւնը եւ եկեղեցական ամէն կարեւոր սպասներով ու անօթներով կը զարդարէ զայն եւ օծման օրն ալ «Ս. Յարութիւն» դնել կու տայ անոր անունը¹:

Այս փոքրիկ եկեղեցին մինչեւ 1850 կը տեւէ, յետոյ կը ջնջուի՝ երբ արքունի բանտը նաւարանէն վերնալով կը փոխադրուի Պոլսոյ կողմ², ուր այժմ Յոյները միայն ունին մատուռ մը եւ հայ բանտարկեալներու հոգեւոր պէտքերն ալ հոն կը կատարուին Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ որոշուած յատուկ քահանայի մը միջոցաւ:

Նաւարանի այս Ս. Յարութիւն մատուռին բոլոր իրեղէնները ժամանակին փոխադրուած են Գասըմ Փաշայի Ս. Յակոբ եկեղեցին: 1897 Յունուարին, ուշադրութիւնս գրաւեցին Գասըմ Փաշայի եկեղեցիին փակը գետինը թաղուած մարմար քարի կտորուանքներ, որոնք հայերէն տառեր փորագրուած ունէին իրենց վրայ. զանոնք քով քովի բերել տալով դժուարաւ կրցայ երեւան հանել բոլորագիր կիսատ արձանագրութիւն մը, սապէս՝

Արքունուստ կա
 . . . եցաւ, Սուրբ Յարութիւն
 վասն եկեղեցական
 Արդեամբ Բրիտոսասէր եւ
 իւրոյ . . . եան եւ համայն
 ցեղոց իւրոց ի պատրիարքութեան . .
 Արքեպսկ

Սոյն գրութեան ամբողջութիւնը դատելով ներկայ բառերէն եւ տողերէն, ըլլալու էր գրեթէ հետեւեալը.

Արքունուստ կառուցեալ
 Աւարտեցաւ, Սուրբ Յարութեան մասնաւոր
 տառու
 վասն եկեղեցական պաշտամանց
 Արդեամբ Բրիտոսասէր եւ բարեպաշտ
 ծառային
 իւրոյ Յարութիւն ամիրայի Պէզճեան
 եւ համայն Արեւելեցեաց իւրոց
 պատրիարքութեան Կարապետ
 Սրբազան
 Արքեպսկ. եւայլն:

Նաւարանի մէջ եղած երբեմնի Ս. Յարութեան տաճարիկին դրան վրայի արձանագրութեան քարն էր այն, ուրկէ կարելի է հետեւցնել թէ

¹ Չափեան, Հատոր Գ, էջ 761 եւ «Հանդիս» Ա. Բ. Երեւան, 1911, էջ 284—286:

² Կիւսաբէր. Յարութիւն Ամիրայի Պէզճեան, Ս. Պ. Փափագեանի Կ. Պոլսի 1864, էջ 55 եւ Պէզճեան Յ. Ամիրայ, Տօթ. Ս. Ի. Թիւրքեանի, Կ. Պոլսի 1884, էջ 86:

¹ Ան:

² Յիւսէփ-Կարան, Վ. Չարդարեանի, Կ. Պոլսի 1910, էջ 8:

շինուած ըլլալու է Կարապետ Պատրիարքին օրով,
այսինքն 1823—1831 ժամանակամիջոցին, նկա-
տելով՝ որ Յ. Պէղծեան Ամիրայնն ջած է՝ 1834ին:

Խնամով ժողովել տալով կոտորուած այս
արձանաքարը, իսկոյն փոխադրել տուի զայն Եկե-
ղեցոյն պահարանը, ուր կը պահուէր արդէն այդ
Ս. Յարութիւն տաճարին սեղանի մէկ խաչքարը
եւ սեան ոտքը:

ՏՈՂ 153: «Իպրահիմ Սուլթան», տի-
րած է 1640—1648 եւ գահէն վար առնուե-
լով խեղդամահ սպաննուած է: Ասոր յաջորդած
է իր որդին Սուլթան Մէհմէդ Գ. (1648—
1687), որու մեծ վեզիրներէն (Եպարքոս) եղած
է 1656ին՝ միոմէ Էրմէնի Սիւլէյման բաշա¹:
Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան, իր հե-
ղինակած ձեռագիր Օսմ. Պատմութեան մէջ՝ որ
քովս է, այս Սիւլէյման բաշային համար կը գրէ,
թէ էր Հայկազարմ Մալաթիացի. տաճկցած
Հայ մէր այն ուրեմն:

136—190 ՏՈՂԵՐՈՒՆ մէջ յիշուած Ղա-
թիոյ Բերդին դուռներուն վրայ ատենօք կան
եղեր լատիններէն Արձանագրութիւններ, զորս
Երանելի մեր կոմիտաս քահանայ քեօմիւրճեանի
թուր կողմաս, որ Բառապետեան անունով թարգ-
ման եղած է Կ. Պոլսոյ Սպանիական դեսպանատու-
նին², իւր խաչերէն լեզուով շարագրած³, եւ
1794ին Բասսանօ քաղաքը տպագրել տուած
«Նկարագրութիւն Կ. Պոլսոյ» անուն երկին
մէջ նոյնութեամբ դրած է, հարկ եղած լուսատու-
մեկնութիւններն ալ գրելով անոնց վրայ⁴:

ՏՈՂ 196, 197, 198:

«Զսա շինեն Կաֆայեցի՝ պազիրկեանքն
յանուն նախնական,
Որոց մասն ի լեհ անկեալ՝ լիստամպօլ տե-
ղացիք կոչման.
Թիւն ութն հարիւր ութսուն հինգ՝ ընդ յու-
նաց տիրապետութեան:»

(Շարտանակելի:) ԴԿՏ. ՎԱՆՐԱՄ Յ. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐՈՒԷ

(Շարտանակելի:)՝

6. լայն, ձայն:

Ա. Մէյէ դրում է. «Լայն բառի վստա-
հելի մեկնութիւնն անծանօթ է» (Rev. d. ét.
arm., Հատ. IV, պր. 1, էջ 3): Մի ուրիշ տեղ
(Gram. էջ 21) նա ասում է. «Լայն հաւանո-
րէն ներկայացնում է **plōthēi lōn*, հմ. յուն.
πλατός լայն, լատ. *planta*, լիտ. *splisti*
— տարածուել: Մի խօսքով՝ լայն բառը լա-
ւ չէ մեկնուած:

Ինձ թւում է, որ լայն բառը մի նախա-
ւոր ձեւի ամփոփումն է: Ես նկատած եմ,
որ նգ հնչնախուժքը երկու ձայնաւորի մէջ
եղած ժամանակ իր տեղը զիջում է կեսա-
ձայն յ-ին: Այսպէս կանգնել — կայնել:
Կանգնել բայը նախաւոր *կանգանել ձեւի
ամփոփումն է, հետեւապէս նգ ընկած է եր-
կու ձայնաւորի միջեւ: (Հմ. սպաննել): Այս
հիման վրայ կարող ենք ասել, որ կայան իբր
նախաձեւ ենթադրում է *կանգան եւ կայուն
— *կանգուն (հմ. շարժուն, սողուն եւ
այլն): Վերջապէս կայ (ոչ իբր եղ. Յգ դէմք
կամ բայի, այլ իբր կացութիւն, կեցուածք),
որի բունն է կայի (հմ. կայի, կայից,
կայիւք) ենթադրում է մի նախաւոր *կան-
գի ձեւ, ուր նգ նոյնպէս երկու ձայնաւորի
մէջ է ընկած եւ դարձած է յ:

Այս երեւոյթը շատ հին է. նա նկատելի
է եւ մեր նախադրական շրջանում: Դրա
ապացոյցն է մեր դասական յիսուն բառը,
որ Ա. Մէյէ իրաւամբ վերականգնում է իբր
*հինգսուն (Gram., էջ 73) իսկ Ն. Մառ իբր
*հինգիսուն (Грамм. др. арм. яз., էջ 16): Հա-
ւանականը Ա. Մէյէի վերականգման է, ուր
նգ երկու ձայնաւորի մէջ լինելով՝ պիտի
դառնար յ եւ տար *հիսուն ձեւը. իսկ յ-ն
իբր նոյնեանց իրանից առաջ եկող ի ձայ-
նաւորին՝ պիտի ձուլուէր նրա հետ եւ բառը
դարձուէր *հիսուն, որ է յիսուն:

Այս օրէնքի հիման վերայ ես յետադարձ
հոլովոյթով լայն բառը վերականգնում եմ
իբր *լանգն, որ հնչուած է *լանգըն, այս-
ինքն վերջին վանկին մէջ ունեցած է մի ձայ-
նաւոր, որ ախ հետ կալ մէջ անելով նգ

¹ Եղեւթի Բիւրաբէն, Հ. Ղ. Ինձիճեան, Վենետիկ
1794, էջ 86:

² Աւերհ. Չարի Դասանց Աւերհի, Հ. Ղ. Ինձիճեան,
1804, Հատոր Ե, էջ 156:

³ Ա. Բ., էջ 182:

⁴ Descrizione Topografica dello stato presente di Co-
stantinopolitano, Bassano, MDCCXCIV (1794), էջ 52—54: Այս
հաղագրիւմ հատորը Կ. Պոլսոյ մէջ կը գտնուի միայն Օր-
թաքիւղ Անտոնեանց Միաբանութեան Մատենադարանը: